

Marx művei Erdélyben

Marx és Engels művei elterjedésének az útját követni végeredményben a szocializmus elmélete elterjedésének felderítését jelenti.

A marxi eszmék tudatot és történelmet formáló hatásának tanulmányozása világszerte tudományos kutatás tárgya. Az utóbbi években nálunk is számos tanulmány, bibliográfia és visszaemlékezés foglalkozik Marx és Engels műveinek romániai térhódításával. A figyelem elsősorban a felszabadulás előtti korszakra, különösen a kezdeti időszakra összpontosul.

A marxi művekre vonatkozó romániai bibliográfia gyarapodó termésében a kezdeményező szerepét betöltő, *Marx și Engels în limba română, 1871—1944* (Akadémiai Kiadó) című tanulmánykötetet és bibliográfiát említjük. A hiteles visszaemlékezés erejével hat M. Gh. Bujornak, a régi romániai munkásmozgalom kiemelkedő alakjának írása: *Activitatea primelor biblioteci muncitorești*. Nicolae Liu forrásanyagokra támaszkodva ugyanezt a kérdést tárgyalja szélesebb területen a *Rășpîndirea cîrții în primele organizații socialiste din România* című tanulmányában. V. Petrișor és L. Matei részletes munkájukban *Cartea și biblioteca în viața mișcării muncitorești din România (1870—1921)* az egész kérdéskomplexum felgöngyölítésére törekszenek.

A *tőke* első kötete múlt évi 100. és ez évben *A Kommunista Párt Kiáltványa* megjelenésének 120. évfordulója ismételt ösztönzést nyújtott e művek hazai elterjedésének és hatásának a felkutatására. C. I. Gulian, Gh. Dobre, D. Hurezeanu, I. Surpat és mások tanulmányai újabb adatokkal bővítették ismereteinket Marx és Engels eszméinek hatásáról a korai hazai munkásmozgalomra.

Az erdélyi munkásmozgalom történetével foglalkozó eddig megjelent munkák a marxi művek elterjedésének kérdésére csak mellékesen tértek ki. Mindössze két könyvtártörténeti tanulmány — Teodor Mihăilescu *Unele constatări în legătură cu circulația operei clasice marxism-leninismului în Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, înainte de 23 august 1944* és Mircea Avram *Vechi ediții ale operelor marxism-leninismului... în Biblioteca Muzeului Brukenthal* című írása — tanúsítja a legjelentősebb marxi művek korai jelenlétét Erdélyben. A Brukenthal Múzeumban (s egyben Erdélyben) felfedezett legrégebbi műve Marxnak a *Zur Kritik der politischen Ökonomie* 1859-ben, Berlinben megjelent első kiadása. A fenti tanulmány nem említi, hogy a könyv mikor jutott a híres nagyszabasi múzeum birtokába. Itt és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban *A tőke* I. kötete 1872-ben megjelent német nyelvű második kiadásának egy-egy példánya található. A Brukenthal Múzeum a kötetet 1878-ban a szabasi Jogi Tudományi Akadémiától, annak megszűntekor, örökölte. A könyv tehát már előzőleg a Jogakadémia könyvtárában létezett. Az Egyetemi Könyvtár *A tőke* I. kötetének 1890-ben megjelent IV. kiadását, II. kötetének 1893-as kiadását és III. kötetének 1894-es német nyelvű kiadását 1905-ben szerezte be. (A két utóbbi kötet azonban hiányzik.)

Az Egyetemi Könyvtárnak nagyon gazdag német, román, magyar, francia Marx—Engels-gyűjteménye van. A német kiadású művek nagy részét 1905-ben Freistadter Sándor magánkönyvtárából vásárolták. A legjelentősebb közülük a Mehring szerkesztésében 1902-ben megjelent négykötetes *Hagyaték... (Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle)*. Különlegesen értékesek a *Kommunista Kiáltvány* különböző kiadásai. Ezek között német, egy francia, három román és egy magyar nyelvű. Románul megvan Panait Muşoiu fordításában az 1892-es első kiadás (1924-es szerzemény), 1893-ból Iosif Nădejde *Manifestul Socialist* címen megjelent kötete és 1913-ból az I. Sion szerkesztette III.-nak nevezett (tulajdonképpen negyedik) kiadás. A Magyar Könyvtár sorozatban Ipolyi Tamás (Kunfi Zsigmond) fordításában 1910-ben megjelent *Kommunista Kiáltvány* eltűnt a Könyvtárból.

A Brukenthal Múzeumban Marx és Engels *Kommunista Kiáltvány*ának három régebbi változata található: kettő német és egy román nyelven, az utóbbi az 1913-ban megjelent harmadik kiadás. Nem érdektelen, hogy a Könyvtár a szocialista irodalom egy részéhez a fasizmus éveiben jutott hozzá. „Ismeretlen személyek” ajándékozták a könyveket, akik feltehetően veszélyeztetve érezték magukat, ha üldözött irodalmat tartanak lakásukon.

A nagyenyedi Bethlen Könyvtár gyűjteményében fellelhető Karl Marx *Das Elend der Philosophie* című munkájának Stuttgartban 1907-ben megjelent IV. kiadása és a *Das Kapital*nak Hamburgban 1909-ben megjelent VI. kiadása. A Könyvtár mindkét művet 1913-ban szerezte be (Vita Zsigmond tájékoztatása). Az aránylag rövid múltra visszatekintő, 1912-ben létesített marosvásárhelyi városi könyvtár állományában is elég sok marxista könyv található. A könyvtár szervezésében Molnár Gábor igazgató mellett önkéntesen a szocialista Simó Géza tanár is segítkezett, az igazgatást később Aurel Filimon haladó gondolkozású történész vette át. A könyvtár első szerzeménye a Népszava könyvkereskedés kiadásában megjelent 37 szocialista irányzatú könyv volt, köztük a Szabó Ervin szerkesztette kétkötetes *Marx és Engels válogatott művei* és a *Kommunista Kiáltvány*. A könyvtár a román és a magyar nyelvű szocialista irodalom úgyszólván minden kiadványát megszerzte, és egészen a fasizmus fokozottabb előretöréséig az olvasók rendelkezésére bocsátotta.

*

Egyik felsorolt könyvtárnak sem lehetett a munkásmozgalommal szerves kapcsolata, bár haladó szellemű vagy éppen kommunista könyvtárosok közreműködésével a marxista irodalom is a szerzemények közé és olvasói forgalomba került. A tudományos szocializmus eszméi más csatornákon hatoltak be a munkásmozgalomba. Kezdetben a munkássajtó töltötte be a marxizmus terjesztésének hivatását Marx és Engels művei egyes részleteinek közlésével. E tekintetben kezdeményező szerepe volt a Budapesten megjelenő *Arbeiter Wochen-Chronik*nak és magyar nyelvű változatának, a *Munkás Heti Krónikának*. Számos adat bizonyítja a régi Romániából beszivárgó munkássajtó elterjedtségét. Ismeretes, hogy az első román nyelven megjelenő cikket Marxról és Marx arcképét az erdélyi románság népszerű folyóirata, a Iosif Vulcan szerkesztésében megjelenő *Familia* közölte, 1871. december 19/31. számának címlapján.

A párizsi kommün nyomán jelentkező nagyfokú érdeklődés jele, hogy ugyanabban az évben közölt cikket és fényképet Marxról az erdélyi közkönyvtárakban sok helyen fellelhető *Vasárnapi Újság*, a *Nagyvilág*, valamint a *Hazánk és a Külföld* című lap. Az utóbbi cikkét György Aladár írta, aki személyesen ismerte Marxot. Az erdélyi polgári sajtó általában tárgyilagos, rokonszenvező hangú cikkekben

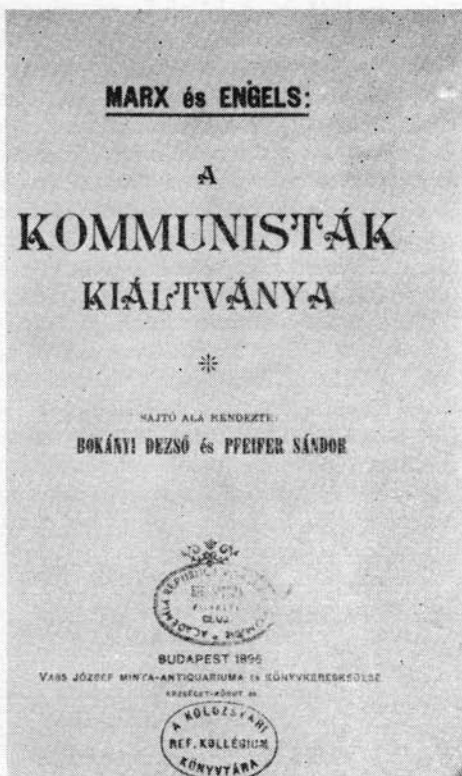
számolt be az I. Internacionálé tevékenységéről és Marx Károlyról. Így a *Gazeta Transilvaniei, Federațiunea, Albina*. Herman Ottó lapja, a kolozsvári *Magyar Polgár* 1871–1872 között állandóan felszínen tartotta a kibontakozó szocialista mozgalom kérdését. (E tekintetben sok érdekes adat található Augustin Deac *Internationale întâia și România* című könyvében.)

A *Munkás Heti Krónika* 1873 augusztusában magyar nyelven első ízben közölte a *Kommunista Kiáltvány* egyik fejezetét (*Burzsoá és proletár*), a szerzők nevének megjelölése nélkül. Az *Arbeiter Wochen-Chronik* 1873 és 1900 között Marx és Engels munkáiból tizenhét cikket vagy szemelvényt tett közzé.

Az erdélyi munkássajtó: a *Voința poporului*, a *Votul poporului*, a *Volkswille*, az *Adevărul*, az *Erdélyi Munkás-Kolozsvári Munkás*, *A jövő* és a *Nagyvárad* *Munkás Újság* sűrűn hivatkozott Marxra és Engelsre, gyakran idézte és közölt részleteket műveikből. Az erdélyi munkássajtóban megjelent, Marxszal kapcsolatos írások soraiból színvonalával, valamint az erdélyi és a régi romániai munkásmozgalom közötti kapcsolatot kifejező jellegével kiemelkedik C. O. Călinnak, a romániai szocialista mozgalom egyik szellemi vezetőjének cikke: *Karl Marx* (*Adevărul*, 1913. március 21). A magyar nyelvű sajtótermékek között *A jövő* 1906-os évfolyama Marx- és Engels-szövegekkel alátámasztva, abban az időszakban szokatlan filozófiai jellegű kérdéseket tárgyalt olyan cikkeiben, mint: *A történelmi materializmus perspektívái*, *Szocializmus és materializmus*, *Az erkölcs és a történelmi materializmus*. *A jövő* munkatársai között találjuk dr. Rozvány Jenőt, a másfél évtized múlva létrejövő Román Kommunista Párt egyik előharcosát.

A szocialista irodalom terjesztésének gócpontjai a munkáskönyvtárak voltak. Történetük a múlt század hatodik-hetedik évtizedéig vezethető vissza. A munkásszervezetek története elválaszthatatlanul összefonódott a művelődés és a tudományos szocializmus megismerésére irányuló szenvedélyes törekvésekkel. A kezdeti munkásegységek nevükben is kifejezték, hogy az önképzést, a munkásság szocialista öntudatra emelését elengedhetetlen feladataik közé sorolják. Ahol munkásszervezet létesült, ott a könyv fontos hivatást töltött be.

Minden kétséget kizáróan feltételezhető, hogy az I. Internacionáléval és vezetőivel közvetlen kapcsolatban álló Farkas Károly, amikor száz évvel ezelőtt, 1868-ban a megbizatással tért haza, hogy itt kiépitse az Internacionálé szekciót, irodalommal megrakodva érkezett és kezdte meg működését Temesváron, Resicán, Aninán, Oravicán. 1869 májusában, amikor még Temesváron tartózkodott, Londonból könyveket kapott, más kiadványok mellett német nyelven a *Kommunista Kiált-*

*A hajdani református kollégium
Könyvtárában őrzött példány*

vány — 1848 és A kölni kommunista per egy-egy példányát. A „hütlenségi per“-ben (1872), amelynek Farkas Károly fővádlottjai közé tartozott, elismerte, hogy külföldről kapott irodalmat terjesztett.

A szocialista irodalom terjesztésének másik csomópontja Nagyszeben és Brassó volt. Az erdélyi munkásmozgalom kezdeteivel foglalkozó munkákból (Egyed Ákos, Augustin Deac, Carl Göllner írásai) ismerjük azoknak a szocialista könyveknek a jegyzékét, amelyeket a Szebenben és Brassóban működő Johann Schubert és Franz Henning munkásvezetőktől 1884-ben elkoboztak. A házkutatásnál felvett jegyzőkönyvben felsorolt könyvek között Marx és Engels *Kommunista Kiáltványa* négy, Marx *Bérmunka és tőkéje* három, Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című munkája egy példányban szerepel. Ezenkívül megtalálták az Internacionálé dokumentumait, a Marx és Engels műveiből szemelvényeket közlő *Arbeiter Wochen-Chronik* huszonnyolc példányát és sok más külföldi újságot, könyvet, röpiratot. Ehhez hasonló, a szocialista irodalom terjesztését szolgáló kis könyvtárak nyomai máshol is fellelhetők. Kolozsváron az Általános Munkásegylet 1869-ben létesítette könyvtárát. A marosvásárhelyi szocialista mozgalom kezdeteire vonatkozó dokumentumok szintén bizonyítják a szocialista irodalom korai jelenlétét: a helyi szocialista szervezkedés kezdeményezőjének tekinthető Háner Ferencet szocialista irodalom terjesztése miatt zaklatták és elítélték. Hasonló okok miatt üldözték a Bécsből és Budapestről kiutasított munkást, László Pált, akinek lakásán a marosvásárhelyi rendőrség 1886-ban „szocialista irányzatú nyomtatványokat” fedezett fel. Amikor 1898-ban, a jóváhagyott alapszabályok nélkül működő marosvásárhelyi Általános Munkásképző Egyletet a hatóságok feloszlatták és vagyonát elkobozták, a vagyontárgyak között említik a Bálint János egy szobából álló lakásában elhelyezett egyleti könyvtárát. Az *Arad és Vidéke* 1891. augusztus 6-i számából kitűnik, hogy az Aradi Ipari Ifjúságosok Önképzőkörének címére érkezett nagymennyiségű szocialista nyomtatványt a rendőrségi szervek elkobozták.

A legelterjedtebb művek közé valóban a *Kommunista Kiáltvány* tartozott. A román nyelvű szocialista irodalom elterjedtségére utal az osztrák—magyar hatóságok közbenjárása a román kormánynál e művek, köztük a Kiáltvány behozatalának megakadályozására. A Kiáltvány 1896-ban jelent meg először magyar nyelven, utána sűrű egymásutánban és újabb fordításokban látott napvilágot, a felszabadulásig tizenhárom kiadásban. Elterjedésének ütemére vall, hogy az első magyar kiadás 2000 példányban, a harmadik 1913-ban 10 000, az 1918. évi két kiadás, az 1919-es pótkiadással együtt, 120 000 példányban jelent meg. Majd 1919-ben újabb félmillió példányban nyomtatták ki.

Marx és Engels kétkötetes, Szabó Ervin szerkesztette és jegyzetekkel kísért *Válogatott Műveinek* I. kötete 1905-ben, II. kötete 1909-ben jelent meg. Nyomai a munkáskönyvtárakban és magánkönyvtárakban fellelhetők. Ebben az időszakban ez a kiadás volt a legteljesebb magyar nyelvű Marx—Engels-gyűjtemény. Általa vált lehetővé a marxizmus elmélyültebb tanulmányozása. Marosvásárhelyen 1908-ban és az 1909—1910 telén rendezett Szabadiskolában e mű felhasználásával öt előadásból álló tanfolyamon ismertették a marxizmus alapjait.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a hazai forradalmi fellendülés nyomán megélenkült az érdeklődés a szocializmus eszméi iránt. 1918-ban könnyen hozzáférhető sorozatban jelent meg a *Kommunista Kiáltvány*, Engels: *A kommunizmus alapelvei*, Marx: *Bérmunka és tőke*, Marx: *Bér, ár, profit*, Marx: *A polgárháború Franciaországban*, Marx: *III. Napóleon államcsínyje* és több népszerűsítő munka. Ezek a füzetek minden munkáskönyvtárban több példányban megvoltak. A Munkáskönyvtár-sorozat kiadványainak ma is számos példánya megtalálható. A

Marx-irodalom 1918-ban a *Kommunista Kiáltvány* új oroszországi kiadásával szaporodott. A hazatérő forradalmi szellemű hadifoglyok közül sokan hozták magukkal.

Erdély egyesülése Romániával, a román nemzeti állam kiteljesedése a munkásosztály küzdelmének új lehetőségeit teremtette meg. 1918—1921 között kibontakozott a szocialista párt kommunista párttá való átalakulásának a folyamata. Új munkáslapok keletkeztek, a munkáskönyvtárak, a szabadiskolák, a legális és illegális szemináriumok jelentősége megnövekedett. A marxi tanok növekvő népszerűségét érzékelteti a kolozsvári *Tribuna Socialistă* 1919. december 7-i felhívása: „Olvaszatok! Létesítsetek magatoknak könyvtárat!” Ezután a beszerezhető könyvek felsorolása következett.

A szocialista sajtó minden alkalmat felhasznált, hogy Marx műveiből részleteket vagy életéről és tevékenységéről cikket közöljön. Határozott törekvés mutatkozott a marxizmus elméletének a leninizmussal továbbfejlesztett alkalmazására. A *Marosvölgyi Munkás* 1921. május 1-i ünnepi és a kommunista párt alakuló kongresszusát megelőző száma *Az I. II. III. Internacionálé* című cikkében Marxnak a pártra és az Internacionáléra vonatkozó nézeteiből indul ki. Részletes könyvismertetések jelennek meg Marx alapvető műveiről.

A marxista elmélet és irodalom terjesztésének történetében külön fejezet illeti meg a Gaál Gábor szerkesztette *Korunk*, az Aradi Viktor irányította *A jövő társadalma* és a baloldali szociáldemokrata beállítottságú *A másik út* című folyóiratot. Román nyelven ugyanezt a hivatást töltötte be a *Socialismul, Lumea nouă, Cultura proletară, Bluze albastre, Critica, Era nouă* és más lap, valamint folyóirat. A *Korunk* a politikai gazdaságtan és a dialektikus materializmus elméletére vonatkozó tanulmány sorozatából egy egész nemzedék marxistái ismerték fel e kérdések lényegét. A *Korunk* és *A jövő társadalma* rendszeresen tájékoztatta olvasóit a marxizmus—leninizmus újonnan megjelent műveiről. A *másik út* külön rovatban, *Az osztályharc iskolája* cím alatt sorozatosan közölt részleteket Marx és Engels levelezéséből, Engels *Feuerbach*-jából és az *Anti-Dühring*-ből. A *jövő társadalmában* Victor Cheresesiu egy társadalomtudományi könyvtár létesítésének problémáját vetette fel, melynek révén a hatalom üldözte marxista—leninista irodalom régi és új kiadványait tették volna hozzáférhetővé. A szép terv azonban nem valósulhatott meg, helyette viszont kiépült a külföldön megjelenő és az országból kitiltott folyóiratok és könyvek becsempészésének és terjesztésének a hálózata.

A két világháború közötti időszak nehéz feltételei között a hazai Marx-irodalom az újságokban, folyóiratokban és munkásnaptárakban közölt szemelvényeken és cikkeken kívül teljes művek kiadását alig valósíthatta meg. Mégis, 1920-ban románul megjelent Engelstől *A család, a magántulajdon és az állam eredete, A tudományos szocializmus eredete*, 1922-ben az *Kommunista Kiáltvány* új kiadása, Marx *Bér, ár, profit* című broszúrája, 1924-ben második kiadásban látott napvilágot mind *A tőke* Carlo Cafiero-féle kivonata, mind C. O. Călin Marx-biográfiája.

A magyar nyelvű Marx-irodalmat külföldről juttatták az országba. A Munka és Tudás sorozatból nagyobb mennyiségben hozták be a D. Rjazanov magyarózó jegyzeteivel ellátott *Kommunista Kiáltvány* Berlinben 1925-ben megjelent kiadását és Lenin *Marx Károly* című művét. Mindkét kötetet illegálisan terjesztették, és a titokban működő párt- és ifjúság-szemináriumok tananyagát alkotta. A *Kommunista Kiáltvány* említett kiadásának egyik példánya a Marosvásárhelyi Múzeum gyűjteményében található.

A tőke első kötete ebben az időszakban két kiadásban jelent meg. Az 1921-es bécsi emigrációs kiadás eléggé elterjedt, könyvtárakban és magánosoknál egyaránt fellelhető. Fordítása nem kielégítő és ennek következtében kevésbé is használták

fel. A másik kiadás Nagy Gábor fordítása, Jeszenszky Erik előszavával négy füzetben 1934—1937 között jelent meg Budapesten a Mentor könyvkiadónál. Romániában elég jelentős példányszámban terjedt el és sokan e kiadás révén jutottak hozzá közvetlen megismeréséhez (*Korunk*, 1935. 149—151). Marx közgazdaságtanának tanulmányozására használták fel az eléggé elterjedt és ma is fellelhető *Marxizmus* füzeteket, a *Marxistische Arbeiterschulung* dr. Schönstein Sándor fordította tanulmányát (*Korunk*, 1932. 238). A Romániában forgalomba került Marx-művek közé tartozik az új, hozzáférhető kiadásban megjelent *A gothai program kritikájának* teljes kiadása (1932), *A filozófia nyomorúsága* (*Anti-Proudhon* címen) és *A zsidókérdés* (1934).

Marx halálának 50. évfordulóján, 1933 tavaszán, jelentékenyebb megemlékezésre került sor. Az erdélyi városok közül Kolozsváron, Brassóban és Lupényban tartottak emlékgyűlést, Bukarestben és az ország több más városában nem engedélyezték gyűlést. Valamennyi szocialista és demokratikus sajtókiadványban cikkek és tanulmányok jelentek meg Marxról. A *Marx și Engels în limba română* bibliográfia húsz cikket sorol fel. Így elmélyült tanulmányban méltatta Ilie Cristea *Hegel és Marx* című cikkében (*Societatea de mîine*) és *Az élő Marx* című tanulmányában (*Korunk*, 1933. 321—323) Marx eszméinek korszerűségét.

*

A reakciós hatóságok és a fasiszta legionáriusok vak dühvel fordultak a marxista és általában haladó szellemű irodalom ellen. A sűrűn ismétlődő házkutatások egyik célpontjai éppen e könyvek voltak. Kíméletlenül összeszedték mindent, ami baloldalinak tűnt. Temesváron, 1929-ben, amikor a rendőrség támadást intézett a Munkás Otthon ellen, a könyvkereskedést és a könyvtárat feldúlták, könyveket téptek szét és egy teherautónyit fasiszta módra máglyán hánvasztottak el.

Az Egységes Szakszervezetek betiltása 1929-ben, a munkásotthonok bezárása s könyvtáraik szétszórása után a könyvterjesztés új formái léptek előtérbe. Ország-szerte „magánjellegű” kölcsönkönyvtárak létesültek. Victor Cheresesiu, Deheleanu Margit és Nagy Bözsi (Nagy István író felesége) Józsa Béla kezdeményezésére létesítették a Libro kölcsönkönyvtárakat Bukarestben és Kolozsváron, példájukat követték Brassóban, Nagyváradon és Marosvásárhelyen, ahol Simó Géza, Lázár Ödön kezdeményezésére alakult hasonló kölcsönkönyvtár. Temesváron Müller Kálmán a Munkáskönyvkereskedésen keresztül kezdeményez ugyanilyen akciókat. A könyvterjesztésnek tevékeny csoportja volt a baloldali szocialista Jordáky Lajos köre. E könyvtárak legális és illegális állományában talált menedéket s jutott az olvasókhoz a marxista és antifasiszta irodalom. A „Libro” katalógusában felsorolt (legális) művek között található német eredetiben *A tőke*, *Marx és Engels levelezése* és *Marx, Engels, Bebel, Mehring, Kautsky* sok könyve. A román és magyar kiadások hét címmel szerepelnek, ezenkívül a Szabó Ervin kétkötetes *Marx—Engels-válogatása*, *Dobrogeanu-Gherea* és *Szabó Ervin* több műve.

Marx és Engels művei erdélyi elterjedtségének történetében minden bizonnyal még rengeteg a fehér folt. Feltárássra vár a nagy és rendszerint viharos múltú munkáskönyvtárak és a figyelemre érdemes magángyűjtemények története. Az Akadémia kolozsvári könyvtárát gazdagító Brühl Manó, Gaál Gábor, Teofil Vescan, Jordáky Lajos, a Bolyai-Teleki Könyvtárban őrzött Turnowsky-hagyaték, Halász József könyvtára Marosvásárhelyen s még sok, a szocializmus és a tudomány története szempontjából jelentős, korokra és gyűjtőjűkre egyaránt jellemző könyvtárak anyagának a feldolgozása értékes adatokat hozna felszínre.

Fuchs Simon

A veronai per

Huszonöt esztendővel ezelőtt, 1943 nyarán döntő szakaszához ért a második világháború az olasz frontokon is. A fasiszmus — szülőföldjén — végnapjait élte.

A Vörös Hadsereg sztálingrádi döntő győzelmének évében az angol—amerikai csapatok észak-afrikai csapásai a vég kezdetét jelezték a fasiszta Olaszország számára.

1943 májusában Roosevelt és Churchill — vezérkari főnökeik bevonásával — Washingtonban értekezletet tart („Háromágú szigony konferencia“), s elhatározzák „a szövetséges befolyás kiterjesztését a Földközi-tenger térségében oly mértékben, hogy Olaszország kilépni kényszerüljön a háborúból“.

Június elején nagyarányú légitámadások indulnak Szicília és Szardínia ellen. Július 10-én kezdődik a partraszállás, július 22-én elesik Palermo, s augusztus 5-én Catania.

A fasiszta Olaszország politikai életében a katonai események közvetlenül és azonnal éreztetik hatásukat.

A politikai válság tulajdonképpen már 1943 februárjában hevénnyé vált: Tripoli eleste után Mussolini tisztozat kabinetjében; eltávolítja külügyminiszterét, Galeazzo Cianót, s kinevezi vatikáni nagykövetnek.

Július 19-én Hitler és Mussolini értekezletet tart Feltrében (ez kettőjük utolsó konferenciája). Ugyanazon a napon bombázzák először a Szövetségesek Rómát.

Július 24-re Mussolini összehívja a Fasiszta Nagytanácsot, hogy megpróbálja lefekezni egykori hívei — Grandi, Ciano, Bottai és mások — palotafordalmát. (Egyébként a fasiszta párt e legfőbb vezető szerve 1939 óta nem tanácskozott.) A Tanács 26 tagja közül 19 a diktátor ellen fordul, s követeli, hogy az ország válságos helyzetében minden hatalmat adjon a hadsereg kezébe. 25-én Mussolini kihallgatáson jelenik meg a királynál, s amikor a palotából távozik, királyhű tisztek letartóztatják. Az új kormányfő: Pietro Badoglio tábornagy.

Népi megmozdulások bontakoznak ki, szétverik a fasiszta párházakat, felbomlanak a fasiszta szervezetek, összeomlik a fasiszmus apparátusa.

Badoglio kormánya két irányban próbálja menteni, ami menthető: egyrészt szeretné elkerülni a feltétel nélküli fegyverletétel szigorát; másrészt mindent elkövet, hogy elhárítsa az addigi szövetséges, Hitler bosszúját.

Szeptember 3-án Olaszország feltétel nélkül megadja magát, 8-án a tényt egyidejűleg közli a világgal Eisenhower és Badoglio.

A német hadvezetés azonban ügyesen kihasználja a július 25-től szeptember 8-ig eltelt „negyvennégy nap“-ot. Erős állásokat építenek ki a Pó völgyében, megszállják Rómát és a Vatikánt, s az SS egy kommandója — Skorzeny vezetésével — kiszabadítja Mussolinit Gran Sassóból, a fogságból; kinevezik az Olasz Szociális Köztársaság fejének Észak-Olaszországban, ahol a régi rendszerhez hű fasiszta elemek gyülekeznek, s végső kétségbeesésükben német támogatással ellentámadásra készülnek.

Ekkor veszi át Rommel az észak-olaszországi német csapatok parancsnoki tisztét. A fasiszták tetézik háborús bűneiket: kiadják a németeknek a foglyul ejtett szövetséges katonákat. S Veronában perbe fogják azokat a fasiszta vezetőket, akik a Nagytanácsban Mussolini ellen szavaztak, a vádlottak között van Ciano egykori külügyminiszter, Mussolini veje is.

Az olasz király Bariba menekül, ott működik Badoglio kormánya is. Olaszország németek megszállta területein megélénkül az ellenállási mozgalom. Október 13-án a Badoglio-kormány hadat üzen Németországnak, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok Olaszországot szövetségesként elismerik.

1944 márciusában indul a nagy szövetséges támadás a félszigeten; Monte Cassino bevétele után megnyílik az út Róma felé. Április 22-én — még mindig Badoglio elnökletével — koalíciós kormány alakul, ebben már a kommunisták is részt vesznek.

Rómát 1944. június 4-én foglalják el.

A vázolt történelmi keretben zajlanak azok az események, amelyekről G. F. Vene leleplezésekben bővelkedő — a Le Figaro Littéraire (1144—1145) nyomán közölt — alábbi írása szól.

Vene felkereste az emlékezetes, nálunk is nemrég vetített filmről széleskörűen ismert veronai per záróakkordjának „hősét“, Nicola Furlottit, elbeszélgetett vele, s az interjú során felszínre hozta a második világháború egy tragikomikus epizódjának több, eddig rejtett mozzanatát.

Furlotti, ez a „régivágású fasiszta“, a fasizmus dicsőségének éveiben melőzött „öreg harcos“ kivárja „az istenek alkonyát“, hogy „az elárult ügy nevében“ bosszút álljon, leszámoljon azokkal, akik — szerinte — az igazi fasiszták érvényesülését megakadályozták, félreállították őket: ő a veronai per ítéletvégrehajtója. Még élő bizonyossága annak, hogy a fasizmus belülről rothadtan indult a világméretű csatába: a Szövetségesek pörölycsapásai nélkül hosszú agóniája még mennyi rémséget hozhatott volna, hiszen íme, a már mindenki előtt nyilvánvaló vég óráiban is akadt még egy „gárdája“, amely csatasorba állt és gyilkolt.

A hóhér (nemcsak kiugró fasisztákat gyilkolt!) hosszú ideig illegalitásban élt Marciso Fabbri álnéven. A népbíróság 1945-ben halálra ítélte ugyan, de később az ítéletet harminc évre módosították; tizenöt év után kegyelmet kapott. 1959-ben kiléphetett az illegalitásból, s 1968-ban az események negyedszázados fordulóján, megszólalt, nyilatkozott.

Úgy véljük, az írásban szereplő személyek funkcióit szükségtelen jegyzetekkel magyarázni: a szerepek a beszélgetés során tisztázódnak, mint a drámákban.

Júlia síremlékének Veronája már nemcsak a szerelmesek zárandokhelye. Újabb szomorú nevezetessége abból is ered, hogy színhelyévé vált a fasizmus egyik végső nagy komédiájának: az olasz fasizmus saját belső jellemzését az utolsó pillanatban itt írta a történelembe.

F. L.

— Furlotti úr, úgy véli, hogy annak idején maga több volt, mint fentről kapott parancsok egyszerű végrehajtója?

— Igen, ennél több.

— Furlotti úr! 1944 telén a maga kezére jutott a rendszer — az ön fasiszta rendszeréről van szó! — több fontos személyisége. Így például az egykori külügyminiszter, Galeazzo Ciano, Mussolini veje. Magára hárult ezeknek az árulónak mondott embereknek a kivégzése. A helyett, hogy megölte volna, nem menthet-e volna meg őket?

— Nem tudom, mire gondol.

— Volt-e vagy nem volt alkalma valamilyen módon futni hagyni, megkímélni őket?

— Persze, hogy módomban állt volna.

— S nem gondolt arra, hogy így cselekedjék?

— Ön tréfál.

— Nem, nem tréfálok. Végül is Galeazzo Ciano az Edda Mussolini férje volt, s maga imádta Mussolinit.

— Valóban.

— Ha lehetősége volt megmentenie Cianót, miért nem élt ezzel a lehetőséggel? Félt?

— Cianónak lakolnia kellett; meg kellett halnia.

— Furlotti úr! Személyes okból gyűlölte Cianót?

— Igen.

— Miért?

— Mert ő volt a július 25-i összeskúvés feje.

— Ez nem igaz. Az összeskúvés minősített kezdeményezője Dino Grandi volt.

— Ciano többet szerepelt.

— Hogyan szerzett tudomást Ciano árulásáról?

— Az újságokból.

— Az újságokból? Csak az újságokból?

— Hát honnan máshonnan, kérdem én.

— Furlotti, hát ki maga, hogy Galeazzo Cianót és a többieket ilyen halálosan gyűlölte?

— Fasiszta a régi gárdából.

— Értem. Milyen rangja volt?

— 1942-ig őrmester voltam.

— S azután?

— Rendelkezési állományban.

— S aztán?

— Veronai önkénteseim parancsnoka.

— De ki volt a maga parancsnoka? Kitől kapta maga az utasításokat?

— 1943—1944-ben? Senkitől. Nem volt felettesem.

— Mégis, Furlotti, akkor kitől kapta a parancsnoki rangot?

— Egy barátomtól. Verona prefektusától, Cosmintól. Nem él már, a tüdejével volt valami baj.

— Minek, kinek a parancsnokává nevezte ő ki magát?

— Hogy is mondjam? A rendőrség parancsnokává.

— Meséljen, Furlotti; bekapcsoltam a magnetofont.

— Hol kezdjem?

— Ahol a történések: július 25-én. Amikor a Fasiszta Nagytanácsban Ciano és a többiek megpróbálták szabadulni Mussolinitől. Hol volt július 26-án, amikor az olaszok megtudták a történeteket?

— Szabadságon voltam, Gardában pihentem. Egy ideig részt vettem a harcokban. A nyugati fronton. Örmester voltam. A karhatalomnál. Ha jól emlékszem, vasárnap este volt. A közleményt a rádióban hallottam.

— „A király elfogadta a kormányfő, Benito Mussolini lemondását...” Erről a közleményről beszél?

— „...s kormányfővé kinevezte Itália marsallját, Pietro Badogliót.” Satöbbi, satöbbi. Igen, erről a közleményről. Hát elballagtam egy közeli kávéháza. Olyasmiket beszéltek az emberek: „Úgy tűnik, hogy...”; „Nem lehetetlen, hogy...” De igazából még senki sem értette, miről is van szó. Hát nem volt-e fasiszta maga Badoglio is? Nem volt tehát ok a nyugtalankodásra. Aztán meg én oly távol álltam a politikától...

— Távol a politikától? Maga, Furlotti?!

— Igen, már tizenöt éve. Fasiszta voltam, a régi gardából, nem smakkolt nekem a csendes évek kérdése. Aztán a háború; egy kis katonáskodás, semmi több. Tudja-e, soha nem is viseltem a fasiszta jelvényt. Egyszer sem tűztem a mellemre. Miután hatalomra került, Mussolini a törvényesség útjára akarta terelni a rohamcsapatokat. Úgy gondolta, bőrfotelekbe ülteti a tagokat. De ez nem mindeniknek tetszett. Például nekem, aki megszerveztem a veronai *disperatát*, nekem se tetszett. Olvassa csak el a húszas évek napilapjait, majd megtudja belőlük, mi volt ez a *disperata*. Hogy vettük be rohammal a városházát. Hogy elragadjuk a vörös zászlót, amit a szocialisták (ők győztek a választásokon) kitűztek a tetőre. Scarabello szocialista képviselő meg is halt a csetepatéban. Másnap aztán sarokba szorítottak: a Bra téri Vittorio Emanuele kávéház hátsó termében egyedül álltam a sarat Verona összes szocialistájával szemben. Olvassa csak át

a húszas évek napilapjait. Bizony nem voltam én amolyan anyámasszony katonája fasiszta. 1930 körül néhány eszterndeiig visszautasítottam tagsági könyvem megújítását. Később aztán újra beléptem a pártba, s fölvtartam tevékenységemet.

— Milyen tevékenységre utal?

— A veronai kereskedők uniójának a tagja voltam. Nem kifejezetten politikai jellegű tevékenységről van szó.

— Hát július 25-én?

— Július 26-án, amikor otthonról kiléptem, már a *disperata* régi jelvényét viseltem.

— Mit tett?

— Semmit. Úgy, ahogy mondom. Júniustól szeptemberig Bolzanóban voltam, e számunkra, fasiszták számára kevésbé veszélyes helyen. Szeptember 9-én, a fegyverletétel és a német megszállás másnapján tértem vissza Veronába.

— Hogy a németek oldalán harcoljon?

— Nem mondhatnám. Nem... Nem volt már egy vasam sem, s szerettem volna visszakapni az állásomat a kereskedők uniójában. Éjjel érkeztem Veronába. Másnap reggel a Cavour utcán véletlenül összeszaladtam a régi bajtársak egy csoportjával. Parancsnok bajtárs így, parancsnok bajtárs úgy...

— Parancsnok? Maga? Kinek a parancsnoka?

— Parancsnok a *disperatában*. Tetszik érteni? Visszaléptünk húsz esztendő: mi mindannyian, akiket a hivatalos fasizmus nem fogadott be. Valaki azt mondotta: el kellene menni az Aranygalamb szállóba, ahol a Németországból frissen hazatért Pavolini és Farinacci magunkfajta régi vágású fasisztákat toborzott, hogy tovább harcoljunk a németek oldalán. „Menjeteik csak, én fáradt vagyok.” Ezt mondtam nekik akkor reggel.

De délután már hatalmi szóval jöttek. Velük volt egy német tiszt is, aki elrendelte: „Még ma éjjel letartóztatják és felkoncolják a város minden antifasisztáját.” Felolvasott néhány nevet. Hát így. Megalakult a rohamosztag, de senki nem tudta pontosan, mi is a teendője. Mussolini a Grand Sasso foglya volt, s mi mindannyian lélekkben vele. Amikor kiszabadították, szeptember 12-én, ha jól emlékszem, Cosmin prefektus kinevezett a veronai rendőrség főnökévé.

— Úgy tűnik, Furlotti úr, hogy eddig az időpontig maga nem is igen akart bosszút állni a rendszerért.

— Így igaz. Nem is igen voltunk jobban, mármint a rendszer velem és viszont. Soha nem lehetett tudni, mi következik másnap. Fokozatosan kezdtem

tisztán látni, október és november között, attól kezdve, hogy Ciano megjött a Scalzi-börtönbe, s megkezdődött a Szociális Köztársaság első kongresszusa.

— Mikor találkozott első ízben Ciano-val?

— Októberben, a cellájában. Nemrég érkezett Németországból. Az én embereim őrizték.

— Mondott magának valamit?

— Nem. Ciano szűkszavú volt.

— Magával szemben, lehet. Általában, éppen ellenkezőleg, nagyon is barátkozó természetűnek tartották.

— A börtönben kikészült. Nem voltak illúziói.

— Hát lehettek volna?

— December közepe táján, még a per előtt, úgy tűnt, hogy a németek a fejükbe vették: kiszabadítják Ciano-t. Akkor nem értettem, miért. Később aztán olvastam, hogy bizonyos személyek Ciano kiszabadítása ellenében naplójegyzeteket akartak megszerezni. Hogy ezek a feljegyzések a lehető legnagyobb mértékben érdekelték volna Himmlert és Kaltenbrunnert. En ezzel nem törődtem akkoriban, s ma sem érdekel a dolog. Annyit mondhatok, hogy mihelyt a németek terve kiderült, én még nagyobb éberséggel vigyáztam. A meghagyás az volt: bárkire tüzelni.

— Németekre is?

— Mindenkire.

— Ki döntött így?

— Én, Cosminnal egyetértésben.

— Maga azt mondja, Furlotti, hogy Ciano-nak nem voltak illúziói. Ezt tanúsítanak a börtönből írt levelei is. De Edda Mussolininak voltak. Sőt, titokban magának Mussolininak is... De hagyjuk a feltevéseket, Furlotti. Maga már a per előtt is annyira biztos volt abban, hogy Ciano-t halálra ítélik?

— Én abban voltam biztos, hogy nem ússza meg élve.

— Nem magyarázná meg részletesebben, hogy tulajdonképpen mire gondol, Furlotti?

— Megmagyarázom. Ha a gyönlővé helyett Ciano-t közszermunkára ítélték volna, akkor is meghal szállítás közben. A rabszállító kocsiiban. Útban a castelvecchiói bíróságtól a Scalzi börtönig.

— Meghalt volna? Hogyan?

— Erőszakos halállal.

— Maga ölte volna meg?

— Ez elhatározott dolog volt.

— Tervet is készített erre?

— Igen. A közvéleményre való tekintettel nem végeztünk volna vele a tárgyalóteremben, pedig azt is megtehettük volna.

— Megtehették volna? Félelem nélkül?

— Kítől féltünk volna?

— Hát Mussolinót.

— Mussolini nem avatkozott volna bele a dologba.

— Szóval Ciano már a per előtt halálra volt ítéltve. Amit maga most elmondott, Furlotti, az teljesen új megvilágításba helyezi a veronai per történetét. Tisztában van ezzel?

— A per előtt maga Pavolini is kijelentette, hogy a Ciano típusú emberek számára az egyetlen lehetőség — a halálos ítélet. Pavolini ezt a kijelentést a köztársasági fasiszta párt első kongresszusán tette, november közepe táján. Mindenki egyetértett azzal, hogy Ciano-t agyon kell löni. Véget akartak vetni az ügynek. A köztársasági fasiszta párt vidéki kongresszusán magam is esküvel fogadtam bajtársaimnak, hogy „az áru-
lók meglakolnak, mégpedig a legrövidebb időn belül“.

— Azokban a hónapokban az Európa sorsát éveken át meghatározó olyan személyiségek, mint Mussolini, Hitler és von Ribbentrop elgondolásai, érzelmei, érdekei Ciano életét illetően keresztezték egymást. Az események tragikus, zavaros, középkori láncolata már bekerült a történelembe. S mégis, maga, Furlotti, azzal áll elő, hogy mit sem tudott ezekről az intrikákról, s hogy Ciano halálát maga és még néhányan már jóelőre eldöntötték. Ismert valakit a bírák közül?

— Persze. Vezalinit. Meg Riggio-t is.

— Hogyan ismerkedett meg velük?

— A novemberi kongresszuson. Pontosabban a kongresszus legrámaibb epizódjakor. Az éjszaka kellős közepén végrehajtott ferrarai büntető-expedíció során.

— Meséljen, Furlotti.

— Éppen Pavolini beszélt. Azaz nem is emlékszem pontosan, hogy valóban éppen ő beszélt-e akkor. Csak annyit tudok, hogy egy adott pillanatban Pavolini bekiabálta a mikrofonba: „Ferrarában megölték Ghisellini tanácsost, a barátunkat, a bajtársunkat...“

— Ki ölte meg Ghisellinit?

— Az antifasiszták.

— Furlotti! Maga nagyon jól tudja, hogy amit most mondott, az nem igaz. Ghisellinit valóban meggyilkolták, de fasiszták gyilkolták meg, mégpedig valószínűleg személyi torzsalkodások miatt...

— Nem tudom. Én igenis azt hiszem, hogy az antifasiszták ölték meg. Most is látom, ahogy hisz esztendővel ezelőtt Pavolini belekiabál a mikrofonba: „Baj-

társak, irány Ferrara!“ Mindenki felugrott a Castelvecchio-teremben: „Ferrarába!“ „Riggio konzul! Átveszi a parancsnokságot s rendet terem!“ — mondotta Pavolini. Azzal mentünk, amivel éppen lehetett, teherautókkal, de voltak, akik magánkocsikat szereztek. Én is szert tettem járművekre: harminc embert vittem magammal, régi és új milicistákat. Este kilenckor érkezünk Ferrarába. Az emberim nótáztak. A város sötétbe burkolódik, üres. Elmegyünk a párt székházába. Bemegyek. Ott van Riggio és Vezzalini. „Itt a névsor, Furlotti“ — mondta Vezzalini. „Sok köztük az ismert antifasiszta; másokat is letartóztattunk ma. Hozzák ide őket!“ „Mit csinálunk velük?“ — kérdeztem. „Nem respektáljuk a törvényességet?“ „De igen. Ügyüket itt, a párt-házban tárgyaljuk. Riggio meg én s még néhányan, mi alkotjuk majd a törvényszéket.“

Kimentem az utcára, beültem az autóba. Rekviráltattam egy teherkocsit. Egy óra múlva már hoztam is az antifasisztákat, a pártháztól távolabb egy kis téren leparancsoltam őket a kocsiról. „Vigyázzanak rájuk.“ Bemegyek, megkeresem Riggót és Vezzalinit: „Mi a helyzet, megalakult már a törvényszék?“ Az volt az érzésem, hogy ők sem tudják, mihez kezdjenek. Várok egy negyedórát, aztán elmegyek. Ismét beülök az autóba, s visszahajtatok arra a térre, ahol a foglyokat hagytam. Hát mit látok ott? Egy sem él már. Hullák a földön, egymás mellett kiterítve.

— S ekkor mit tett maga, Furlotti?

— Hátra arcul, s visszamentem a párt székházába. Vezzalini és Riggio meg a bíróság ott volt még. Jelentem: „El van intézve. Visszamehetünk Veronába.“

— Már megbocsásson, Furlotti, de hát a halottak ott...?

— Ott találtam őket.

— Ki ölte meg őket?

— Hm.

— Nem maga?

— Én már holtakat találtam.

— Vezzalini és Riggio, a két bíró nem kért magyarázatot?

— Erre már nem emlékszem.

— A veronai per alkalmával aztán ismét találkoztunk velük.

— Már a per előtt találkoztunk. Embereim nevében a legkeményebb ítéletet követeltem Ciano ellen. Egyetértettek velem.

— Mi a magyarázata annak, hogy Riggót és Vezzalinit felkérték a veronai esküdtészekben való részvételre?

— Pavolini már a kongresszuson kiszemelt néhány fasisztát, aki elszánta ma-

gát arra, hogy bosszút áll az árulókon.

— Olyan emberek voltak ezek, akiknek személyes okuk volt a bosszúra?

— Üldözött fasiszták voltak.

— Riggión és Vezzalinin kívül kit ismert még az esküdtek közül?

— Vecchinit, a bíróság elnökét. Egy ízben meg is kérdeztem tőle, hogyan vélekedik a vádlottakról. Azt válaszolta, hogy mindegyiket főbe kell lőni.

— Ezt a Vecchinit július 25-e után felfüggesztették bírói tiszteből. Antifasiszta tünetök egy ízben meg is verték. Azt mondják, annyira megrémítette a per atmoszférája, hogy egyetlenegyszer sem merte elhagyni a bíróság épületét. Ott aludt, egy kis szobában, Castelvecchióban. Emlékszik erre?

— Azt hiszem, így volt.

— Furlotti úr! Azt beszélik, hogy a védelem ügyvédejét megfenyegették a per idején. Maga beszélt valaha valamelyik védőügyvéddel?

— Igen, az egyikkel: Ciano ügyvédjével.

— Miért?

— Barátom volt.

— Miről beszélgették?

— Arról, hogy mi a teendő. Azt szerettem volna megtudni tőle, hogy véleménye szerint Ciano megúszhatja-e kényszermunkával, vagy pedig... Az ügyvéd meg volt győződve arról, hogy Ciano halálára ítélik, hogy a követelt halálos ítélet elhangzik.

— Az imént azt mondotta, Furlotti, hogy ha Ciano nem ítélték volna halálra, akkor is megölte volna az autóban, a Castelvecchiótól a börtönig vezető úton. Tudtak erről a bírák?

— Beszéltek róla.

— Csak Cianoval kapcsolatban? Vagy a többiekkel kapcsolatban is?

— Kizárólag Cianoval kapcsolatban. De Cosmin még nálam is elszántabb volt. Számára az igazságtétel az összes július 25-i árulók agyonlövését jelentette.

— Maga, vagy ez a Cosmin beszélt-e a letartóztatottakkal arról a sorsról, amelyet nekik szántak?

— Cianoval soha. A többiekkel igen. Négyel közülük. Pareschivel, Gottardival, Marinellivel és Cianettivel. Őket még Rómában tartóztatták le, majd áttették a páduai Paclotti-börtönbe. Cosmin kocsijában én kísértem őket Páduából Veronába. Cosmin ült a volánnál. A négy letartóztatott a börtönigazgató irodájában várt bennünket, a félelemtől halálsápadtak voltak. Attól tartottak, hogy felkoncolják vagy ott helyben agyonlövik őket, minden formáság mellőzésével. „Szedjék össze magukat! Már készítik a

perüket" — mondtam nekik. Mindannyiuk közül Marinelli volt a legfeldűltabb. Később halála is szármalmas volt. Az úton magába roskadt, sápadtan, mint egy rakás szerencsétlenség, úgy ült a kocsi jobb sarkában, meg sem tudott szólalni, Viszont Pareschi, Cianetti és Gottardi beszélgettek. Cianetti többször elismételte, hogy ő valóban Grandi előterjesztésére szavazott, de később megbánta, s másnap írásban közölte Mussolinivel álláspontja megváltoztatását. „Teljesen nyugodt vagyok, nem eshet bántódásom" — ismételte. Pareschi és Gottardi minden áron meg akart győzni engem és Cosmint, hogy ők mindig is fasiszták voltak, fasisztábbak a fasisztáknál. Ki is hoztak a sodromból, de Cosmint is feldűhitették. „Fasiszták, maguk?! Hogyan? Maguk, tanult emberek, fontos személyiségek, ismert politikusok, maguk ne ismerték volna fel, hogy Grandi javaslatának megszavazásával rettenetes csapást mérnek a rendszerre?" Délután kettőkor adtam át őket a Scalzi-börtönben. Ez december első napjaiban lehetett. „Egyelőre a legnagyobb előékenységgel bánnak majd önökkel" — mondtotta nekik Cosmin. „Mit óhajtanak enni?" Parancsba adta, hogy a fasiszta vezetők ételét Pedavenától, Verona legjobb vendéglőjéből hozzák.

— Furlotti! Maga vagy Cosmin azokban a napokban soha nem gondolt arra, hogy fanatizmusukkal tulajdonképpen piederzatalra emelnek olyan embereket, mint Ciano és barátai, akikre — a maguk közreműködése nélkül — már bizonyára senki nem is emlékezne?! Gondoljon Cianettire: ő megmenekült, s azóta sem hallottunk róla: be se lépett a történelemben, s már ki is lépett az érdekeségek rovatból.

— Adott körülmények között az ember nem filozófál, hanem cselekszik.

— Mégiscsak Pedavenánál főzettek a tartóztatottaknak! Hiszen ugyebár még a főnökeik voltak? „Tanult emberek, fontos személyiségek, ismert politikusok", ugyebár. Mondja csak: nem irigyelték egy picit őket?

— Hogy is mondjam? Csodáltuk őket. De aztán következtek az események, a sajtó...

A január 11-i kivégzés előtt volt még persze a per. 8-án reggel kezdődött. Nagyon hideg, száraz idő volt. A Castelvecchio étteremben, ahol minden előkészület megtörtént, nagyon kevesen voltak. Sem én, sem Cosmin nem kívántuk a tömeg jelenlétét. Ha valaki részt akart venni a tárgyalásokon, jelentkeznie kellett a prefektúrán, ott kaphatott Cosmin

aláírásával ellátott belépőt. Csak az utolsó napon engedélyeztük néhány megbízható barát részvételét belépő nélkül. Hogy emlékezem-e még a teremre? Hatalmas, hideg, jeges, nagyon komor. A feketével bevont falon a *fascio*. A hosszú asztal vörössel borítva. Körülbelül száz főnyi őrség helyeztem el a kastélyban és a kastély köré. Érkezésünkkor a vádlottakat tíz milicista kísérte, ezek nem hozzánk tartoztak. Tisztviskolások voltak. Sisakot viseltek. Nekünk ellenzős fekete sapkánk volt. A bírakon fekete ing.

A vádlottak helyet foglaltak a számukra kijelölt részen. Marinelli se élő, se holt; székebe roskad, s végig fel sem tekint. Galeazzo Ciano rövid vízhatlan kabátban; magabiztosan lép be, körülnéz, s a csoport közepén foglal helyet. Az öreg De Bonón fekete vagy kék kabát: tőpörödött, arcbőre fakó. A marsall egy árva szót sem hallott. Egész idő alatt Ciano-t kereste tekintetével, mindig csak Ciano-t, s ilyenkor egy kérdő gesztus következett: „Mit akarnak? Mi lesz?" Aztán meg ott volna a vádló, Andrea Fortunato ügyvéd. Fortunato félkarú volt. Állandóan valamiféle ideges rángása volt; s ordítva átkozódott. Kevéssel a tárgyalás megkezdése előtt alkalmam volt beszélni vele. „Megbirkózol a feladattal? Vajon nem dőlts be ezeknek a pasasoknak, akik egykor oly fontos szerepet játszottak?" Haragosan intett fejével: nem, dehog. Valahányszor a vádlottak védekezni próbáltak, Fortunato rendre utasította őket; ilyenkor mindig összenézünk Cosminnal, aki a terem másik végében foglalt helyet.

— Azt mondtotta, hogy maga a rabszállító kocsiban akkor is megölte volna Ciano-t, ha nem ítéli halálra. Hát az ítélet indokolása nagyon részletes, árnyalt...

— Példás ítélet...

— Mondjuk: önigazolással spékelt ítélet. Meg kell mondan, hogy mielőtt kihirdették, a bírák többet tanácskoztak, mint amennyit maguk, régi vágású fasiszták kívánatosnak tartottak volna. Furlotti! Alapjában véve valaminek történnie kellett, függetlenül a maguk boszszuálló terveitől. Mi történt? Maga a teremben volt, látta a bírakat és az ítéleteket közvetlenül az ítélethirdetés után. Próbáljon visszaemlékezni 1944. január 10-ének eseményeire.

— Volt ennek a tárgyalásnak egy mozanata, amely végképp kihozott a sodromból. Amikor Vecchini elnök felolvasta Cavallero naplóját. Én úgy tudtam, hogy Ugo Cavallero tábornok kitűnő

harcos, ügyünkhöz hű, s Mussolini feltétlen híve; s íme, egyszerre csak kiderül róla, hogy áruló. Ki tudja, mióta konspirált Mussolini ellen... Abban a pillanatban felfogtam: mindenhova befurakodtak az árulók. Ötöt-hatot megbüntettünk, de mennyi marad még, a minisztériumokban, a hadseregben, Mussolini környezetében. A Duce sírját a barátai ásták meg! Ciano! Vezzalini bíró megkérdezte Cianótól: „Hogy lehet, hogy ön, a legmagasabb királyi kitüntetések birtokosa, a király belső embere, nem sietett az uralkodóhoz közbelépni a Duce érdekében, mihelyt tudomást szerzett Mussolini letartóztatásáról?” S hozzáfűzte: „De hiszen Mussolini az ön feleségének az apja, az ön gyermekeinek nagyapja.” Ciano nem válaszolt. Érti ezt, uram? Felszínre került minden álnokság; árulás mindenütt.

— Három napig tartott a per. Volt alkalmam beszélgetni a vádlottakkal a három nap alatt?

— Egyszer sem.

— Megfelel a valóságnak, hogy a per idején a veronai házak falán „Éljen Ciano!” felírások jelentek meg?

— Mesebeszéd. Nem voltak se feliratok, se tüntetések. Semmi nem volt. Egyébként, ha bárki bármit megkísérelt volna..., hát a város rendjére én vigyáztam!

— Az nem is jutott eszükbe, hogy január 10-én, amikor a bírák döntöttek a vádlottak sorsáról, valaki megkísérelhetne volna tompítani a maguk elsietett elhatározásának az élet?

— Valamit megtudtam én délután, úgy három-négy órával az ítélet felolvasása után. Átmentem a prefektúrára, Cosminhoz. Nagy diskurzusban voltak Todeschin tanácsossal, meg két bíróval, Vezzalinnal és Riggióval. Ezek ketten összekülönböztek. Fura dolog, éppen Vezzalini és Riggio...

— Ugyanazok, akik magával együtt részt vettek 1943-ban azon az emlékezetes éjszakán a ferrarai büntető expedícióban?

— Igen, róluk van szó. Pedig ők is, akárcsak Cosmin és jómagam, egy percig sem kételkedtek az áldozatok bűnösségében. Vezzalini és Riggio nem helyeselte az ítéletet s a bírák magatartását a tanácskozás idején. Azzal sem értettek egyet, hogy Cianetti megmenekült a halálos ítélettől, viszont azzal sem, hogy a kivégző osztag elé utalták De Bonót, Itália marsallját. Riggio szerint a törvényszék igen szigorú volt, Vezzalini viszont azt mondotta: „Én Cianettit is agyonlövettem volna.” Aztán távozott a

két bíró. Vezzalini lent várt rám a kocsijában. Cosminnal maradtam. Fáradt volt, szótlán. Megkért, készítem elő a kivégzést. „Értsd meg, nektek kell végrehajtanotok az ítéletet. Válassz ki az embereid közül harminc önkéntest, s készítsd fel őket a tennivalókra.” „S ha nem lesz harminc önkéntes jelentkező?” „Segíts magadon” — válaszolta Cosmin. Leszaladok a lépcsőn. Vezzalini lent vár. Megszólítom: „Nos, Vezzalini!? Nem mondanád el, mi történt a titkos ítélethozatalkor? Mi a baja Riggiónak?” Vezzalini a kocsiban ült. Én nem szálltam be. A leengedett ablakon át beszélgettünk. Vezzalini a kérdésre kérdéssel felelt: „Még vagy elégedve?” „De még mennyire!” „Na, hát legalább te elégedett vagy. Az ítélethozatal előtt hosszas viták voltak. Renzo Montagna elsőként untatott mindenkit De Bono jóhiszeműségéről szóló áradozásaival, azzal, hogy a marsall már nagyon öreg és érdemdús. Addig mind beszélt, amíg Riggio is ellágyult”.

— Miért volt oly elszánt Montagna bíró De Bono védelmében?

— Régi barátok, nagyon jó barátok voltak.

— Pavolini párttitkár is Ciano bizalmas barátja volt!

— Ez igaz. Viszont az is igaz, hogy Pavolini mondta ki elsőként: barátság ide, barátság oda, pusztuljon Ciano! De Montagna, ő aztán begyáult az utolsó pillanatban: ha nincs ott Vezzalini, De Bono ép börrrel megússza. Mert amikor Vezzalini látta, hogyan alakulnak a dolgok, megmondta: „Már elegendem van az árulókból; aki megkísérli védelmezni ezt a hat vádlottat, az éppen olyan áruló, mint ők.” Amíg ezt ki nem mondta, őt esküdt hajlamos volt megkímélni De Bonót, csak négyen akarták halálos ítéletét. Am Vezzalini szavai után Riggio elnézést kért, s módosította szavazatát. Legalábbis így mesélte aznap Vezzalini.

— Mondja, mi történt a továbbiakban ezzel a Vezzalinnal?

— Április 25-én agyonlőtték. Jól megértettem magam vele... Amikor engem kineveztek Navarra prefektusává, találkozni akart velem, hogy megbeszéljünk egy expedíciót az Ossola völgyi partizánok ellen. Később aztán láttam a fényképet, amit a kivégzésekhez készítettek.

— Mi történt a tárgyalóteremben az ítélet kihirdetésekor?

— Dél volt, vagy kevéssel dél után. Vecchini bíró olvasta fel az ítéletet. Marinelli és De Bono nem értették, miről van szó. A süket De Bono a füle mellett tölcserő formált a tenyeréből.

Ciano magába roskadtan ült, mint rendesen. Amikor Vecchini befejezte a felolvasást, Marinelli és De Bono Cianóhoz közeledett, aki így szólt hozzájuk: „Egyedül Cianetti menekült meg. Nekünk végünk van. Lemészárolnak bennünket.“ Cianetti mosolygott, integetett az ügyvédjének, nekem is. Amikor az elítéltekhez mentem, a mellettem elhaladó Cosmin odaszólt nekem: „Megtörtént.“

— Még mindig gyűlöli Cianót?

— Igen. Nagyon.

— A veronai per után ölt-e még meg valakit.

— Igen. Sok tisztogató hadműveletben vettem részt. Forliban is a tisztogatás volt a feladatom.

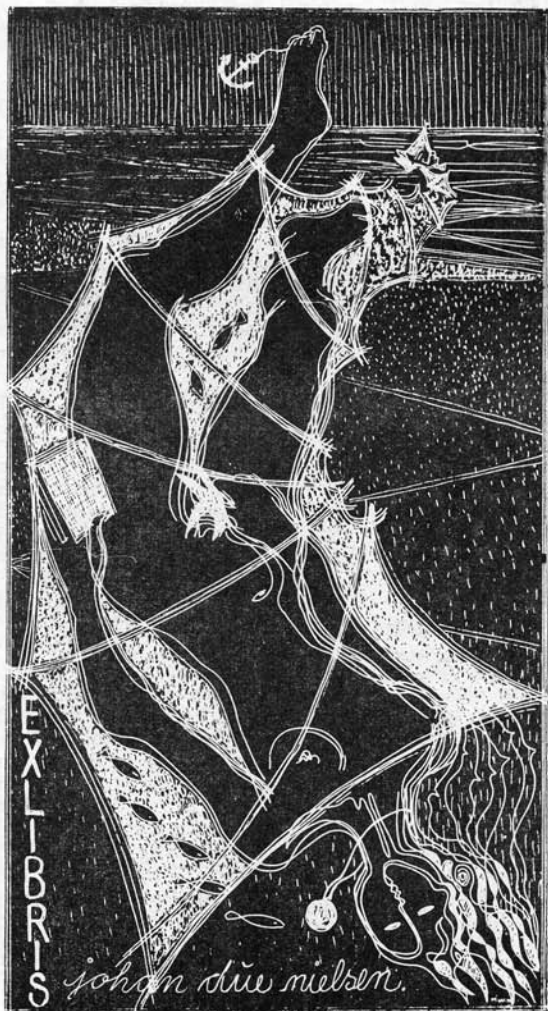
— Például kiket ölt meg?

— Hát többek között egy embert, aki szökött angol hadifoglyot rejtegetett.

— Lelőtte?

— Nem, nem is tudom már pontosan, mi történt az úton. De az biztos, hogy megöltem.

G. F. Vene

Muggi Ville-Nielsen
metszete